

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНОГО ЦИКЛУ В УКРАЇНСЬКІЙ ВИЩІЙ ШКОЛІ

Олена Кумеда

Кафедра української мови
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка, Україна

CURRENT ISSUES IN TEACHING HISTORICAL AND LINGUISTIC COURSES IN UKRAINIAN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

Abstract: The article aims at drawing educationalists' and scholars' attention to the long-standing problem of apprehensible and at the same time adequate coverage of the complex issues on the history of the Ukrainian language, some of which are controversial, in the university language teaching process. In particular, the focus is set on the difficulties of teaching that are caused by the lack of needed new material at Ukrainian universities, primarily the lack of new academic courses on the language history which can become a worthy alternative to the ideological textbooks compiled in the official Soviet doctrine time. Therefore, the success of teaching the core disciplines of diachronic linguistics is primarily assigned to the lecturer and correlates to the level of their professional competence and motivation for self-education that can result in original interpretations of fundamental linguistic problems. Undoubtedly, provided that the lecturer has compiled decent miscellaneous material, more or less balanced (without claims for the ultimate truth), a syncretic version of the origin of the Ukrainian language as a separate linguistic system and, incidentally, the Ukrainian standard language, with an important emphasis on the difference between the periodization of the history of the Ukrainian language and the history of the Ukrainian standard language will be the most appropriate.

Key words: Old Russian language, Old Ukrainian language, History of the Ukrainian language, History of the Ukrainian standard language, Praslavonic language

Традиційно архітектуру історико-лінгвістичної підготовки вчителя-словесника в українських ВНЗ базовано на трьох китах, якими є дисципліни діхронічного мовознавства: «Старослов'янська мова», «Історична грамати́ка української мови», «Історія української літературної мови». Їх вивчення розпочинає синтетичний пропедевтичний курс «Вступ до слов'янської філології», що охоплює цілий комплекс не тільки суто лінгвістичних, а й історичних, етнолінгвістичних, культурологічних питань. Донедавна цей важливий університетський курс викладали за

застарілими (інколи раритетними) підручниками, «розрізненими працями вітчизняних і зарубіжних учених» (Півторак, 2009, с. 133). В останнє десятиріччя з появою нової навчальної літератури, насамперед підручника В. В. Лучика, ситуація дещо покращилася. Проте схвалений відомим істориком мови Г. П. Півтораком як «добротний підручник», «своєрідна міні-енциклопедія слов'янознавства» (Півторак, 2009, с. 136), рекомендований Міністерством освіти і науки доробок В. В. Лучика так і не став загальнодоступним. За цих обставин викладач відповідного курсу мусить сам подбати про найважливіший складник навчально-методичного забезпечення дисципліни, створивши електронний конспект лекцій, навчальний посібник тощо. Такий доробок має стати продуктом серйозних багатовекторних напрацювань лектора, оскільки йдеться про доступне й водночас адекватне висвітлення складних питань мовознавчої науки, частина яких належить до дискусійних.

Так, приміром, у славистиці гіпотетичність стосується походження слов'ян та їхньої прабатьківщини, хронології прасхіднослов'янського періоду й статусу східнослов'янських говорів у незадокументований період¹, зокрема, й питання часу, коли саме припинила існування східнослов'янська мовна єдність², оскільки писемні пам'ятки східних слов'ян сягають пізнішого часу; немає однастайності в потрактуванні писемно-літературної мови Київської Русі, питання щодо первинності кирилиці чи глаголиці та ін. Сьогодні, за спостереженнями В. В. Німчука, «найгостріші дискусії точаться навколо того, чи східнослов'янський мовний масив X–XIII ст. був діалектним розмаїттям одної мови – давньоруської, чи тут існували вже три мови – українська, білоруська та російська або навіть чотири – українська, білоруська, південноросійська й північноросійська (новгородська)» (Німчук, 2001).

¹ В. В. Німчук, наприклад, зосереджує увагу на двох версіях: 1) окремий протосхіднослов'янський діалект чи група говорів у складі праслов'янської мови, зокрема, в пізній період її розвитку – тобто в V – VI ст.; 2) відносно єдина східнослов'янська прамова, що виділилася після розгалуження («розпаду») праслов'янської мови V – VI ст. й існувала у вигляді споріднених діалектів до IX–X ст. (Німчук, 2001).

² Сам факт окреслення такої проблеми є апіорі визнанням існування прасхіднослов'янської мовної єдності без урахування альтернативних теорій, доказова база яких сьогодні ставить під сумнів період однастайної східнослов'янської (чи «праруської») мови (Мозер, 2011, с. 5); натомість уже позадискусійним є час розпаду праслов'янської мови-основи – VI ст. н. е., чим, відповідно, визнається її випробуваний часом статус «прамови».

Висвітлення означених та інших проблемних питань славістики має логічне продовження в навчальних курсах з історії мови, викладання яких нині, на жаль, здійснюється здебільшого в оперті на застарілу джерельну базу – заідеологізовані підручники, створені в умовах офіційної радянської доктрини. Щоправда, останнім часом у науково-навчальному дискурсі актуалізовано напрацювання С. Й. Смаль-Стоцького, І. І. Огієнка, О. Т. Горбача, Ю. В. Шевельова, В. К. Чапленка та інших мовознавців, чий імена й студії упродовж тривалого часу були під забороною; проте до сьогодні не створено жодного підручника, що став би гідною альтернативою капітальній праці за редакцією М. А. Жовтобрюха – *«Історична грамати́ка української мови»* (1980). Лакунарність цієї частини вітчизняної лінгводидактики пояснюється відсутністю цілісної наукової концепції, випрацювання якої пришвидшило б видання нових академічних курсів з історії мови.

Відчутним зрушенням в оновленні теорії в галузі історії української літературної мови став підручник В. М. Русанівського (Русанівський, 2002); на думку рецензентів, це «єдине нове видання в Україні, що на сучасній методологічній основі синтезує різноаспектні характеристики розвитку і функціонування літературної історії української мови: динаміку мовних норм, стилістичне вдосконалення, персоналізацію внеску мовної особистості тощо» (Шевченко – Ніка, 2004, с. 101). Потребу осмислення актуальних проблем історичної лінгвістики в системі нового знання маніфестує посібник О. І. Ніки (Ніка, 2013): у ньому відображено «зріз сучасних наукових уявлень про літературну історію української мови», запропоновано ознайомлення з дискусійними питаннями в історичній лінгвістиці (зокрема, й у рецепції В. М. Русанівського), відповідно до традиційних та сучасних поглядів «показано різні терміни-синоніми на означення літературної мови» тощо (Мойсієнко, 2014, с. 163 – 164).

На жаль, названі праці – швидше рідкісний, ніж загальнодоступний навчальний матеріал, а отже (як і у випадку зі вступом до слов'янської філології) пересічний викладач, позбавлений надійних орієнтирів – у форматі нових академічних видань для вищої школи, мусить самотужки об'єктивувати лінгвістичну інформацію, репродукуючи її в концептах сучасної наукової думки. Тож, самоочевидно, що успіх викладання базових дисциплін діахронічного мовознавства сьогодні покладено насамперед на лектора й корелює з рівнем його фахової компетентності та мотивації до самоосвіти, результатами якої можуть стати своєрідні *етюди-інтерпретації* до фундаментальних наукових проблем. Серед них, крім названих вище, такі контроверсійні (часто не вповні досліджені) міждисциплінарні питання, як: періодизація історії української мови

та історії української літературної мови, мовна ситуація в Київській Русі, українсько-білоруська мова Великого князівства Литовського, культурно-національне відродження в Україні у XVI – XVII ст. і нові ознаки мови в часи Реформації, причини занепаду староукраїнської книжної традиції у XVIII ст. Висвітлення цих та інших питань ускладнюється термінологічною неоднотайністю (синонімічністю), зокрема на позначення літературної мови в різні періоди її функціонування (Мойсієнко, 2014, с. 164).

Так, на позначення мовної ситуації в Київській Русі поруч із традиційно вживаним терміном «давньоруська літературна мова» у науковий обіг уведено поняття «давньокиївська літературна мова», який у потрактуванні В. М. Русанівського видається слушним, однак не вповні вмотивованим з огляду на недоведеність гіпотези про тотожність (чи аналогічність) розвитку літературної мови в інших частинах Київської Русі: «еволюція, яку пройшли літературні мови в інших культурно-політичних осередках тієї частини Русі, що пізніше дістала назву *Україна*, зовсім не мусила бути такою самою, як у Києві»; «кожна місцевість могла мати власний варіант не лише говірної, а й унормованої мови» (Шевельов, 1999). Ю. В. Шевельов підкреслює той факт, що донині нам «нічого не відомо про мовне тло Чернігова чи Переяслава», до того ж відмінність західноукраїнських пам'яток (грамот, текстів Галицької Євангелії) від київських дає підстави припускати, «що на цій частині майбутньої української території до 1341 р. розвинулася власна літературна мова на основі говірної, яка не збігалася з мовою Києва та прилеглих до нього земель» (Шевельов, 1999).

Так чи інакше, на тій підставі, що до енциклопедії «Українська мова» включено статтю «Давньоруська мова» В. А. Глущенка, Г. П. Півторака (ЕУМ, 2004, с. 129), цілком правомірно оперувати цим терміном у вищій школі, причому в річищі напрацювань сучасної мовознавчої науки важливо, розмежовуючи поняття *діалектної (усної)* та *літературної (писемної)* давньоруської мови – в обох випадках *спільносхіднослов'янської*, маніфестувати альтернативні погляди на генеалогічне дерево східнослов'янських мов. Насамперед, на нашу думку, під час викладання має бути виразно акцентованою, з одного боку, умовність уживання терміна *давньоруська мова* на позначення діалектного мовлення східних слов'ян, що вмотивовано недоведеністю існування спільної усної давньосхіднослов'янської мови³, з іншого – прийнятність такого називання

³ Ряд дослідників заперечує існування в минулому спільносхіднослов'янської мови, пов'язуючи початок формування української, російської та білоруської мов безпосередньо з розпадом *праслов'янської мови* (С. Й. Смаль-Стоцький,

для писемно-літературного різновиду мови східних слов'ян, які населяли Київську Русь⁴. Окремих коментарів лектора вимагає полеміка провідних лінгвістів щодо характеру літературно-писемної мови X – XIII ст. – *монолінгвізму*, *білінгвізму* чи *диглосії* в державі тощо. Загалом такий спосіб викладу навчального матеріалу уможливить ознайомлення студентів з концепціями різних учених, зокрема, І.І.Огієнка, Ю.В.Шевельова, В.М.Русанівського, В.В.Німчука, Г.П.Півторака та ін. Поза сумнівами, суцільна гіпотетичність у висвітленні ледь не кожного аспекту мовної ситуації в Київській Русі значно ускладнює науково-навчальний дискурс, який передбачає не тільки безстороннє студіювання візій тих чи інших учених, а й визначення домінант пропонованого знання, відтак формулювання засадничих положень та висновків. Імовірно, серед останніх свою нішу має знайти і той стрижневий, що вияснює хронотоп *давньоукраїнської мови* в усіх її виявах⁵, тим більше, що «на той час, з якого до нас дійшли перші писемні пам'ятки, нагромадження специфічно українських рис є значним» (Шевельов, 2002, с. 46).

Виходячи з концепції Ю.В.Шевельова, справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська» чи «спільноруська», «вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст.» (Шевельов, 1996, с. 204); говори VI – VII ст., у яких припускаються елементи, що нині характеризують українську мову, учений називає *протоукраїнською мовою*, а відповідні діалекти від XI до кінця XIV ст. – *давньоукраїнською* (Шевельов, 2002, с. 54). Так само В.В.Німчук констатує виокремлення сукупності основних визначальних рис, що характеризують лінгвосистему півдня Русі (насамперед звукову), уже в XI – XII чи на поч. XIII ст.⁶; цю

Є. К. Тимченко, І. І. Огієнка, Ю. В. Шевельов, В. М. Русанівський, О. Б. Ткаченко, Г. П. Півторак, І. Г. Матвіяс, В. Г. Скляренко та ін) (ЕУМ, 2004, с. 129).

⁴ Нині «всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI – XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом» (Німчук, 2001).

⁵ В опорі на тезу Ю.В.Шевельова, звернімо увагу на ту обставину, що мовознавство тривалий час «хибувало на нерозрізнення фактів» історії мови літературної та мови «говірної» (діалектної), однак «відмінність між цими двома галузями історичної лінгвістики... для історії української мови є важливішою, ніж для багатьох слов'янських мов» (Шевельов, 1999).

⁶ Умови виокремлення означеної низки рис, як і загалом розвиток сучасних східнослов'янських мов, В.В.Німчук пов'язує з діалектним розмаїттям живого мовлення східного слов'янства X – XIII ст., а не монолітною давньоруською (давньосхіднослов'янською) мовою – «структурно одноманітної живої мови східних слов'ян в X – XIII ст. не було»; при цьому вчений піддає

лінгвосистему, на переконання дослідника, є «всі підстави називати *давньою руськоукраїнською (українськоруською) мовою*» (Німчук, 2001).

Залишаючись винятково на платформі традиційних (навіть посутньо оновлених) уявлень та відповідної їм термінології – нехай і з уточненнями (в дусі сучасної мовознавчої аксіології) дефініціями⁷, – точкою відліку треба вважати період пізнього середньовіччя, оскільки за такою логікою власне українська мова – і то літературна! (*староукраїнська*)⁸ виходить на авансцену тільки в XIV ст.; поза тим ЕУМ (в особі В. М. Русанівського) починає відлік історії української мови від праслов'янської мовної єдності – до VI ст. н. е., однак значний відтинок цієї історії (приблизно до XIV ст.) схарактеризовано в таких формулюваннях, які не сприяють оприявненню *давньоукраїнської мови*⁹. Щоправда, у загальному огляді історії української літературної мови ЕУМ (в особі С. Я. Єрмоленко) терміни *давньоруська мова* та *староукраїнська літературна мова* подано

сумніву міркування про відсутність прасхіднослов'янської мовної єдності, тобто можливість розвитку східнослов'янських мов безпосередньо з праслов'янської, вважаючи, що навіть аргументація «видатного історика мови» Ю. В. Шевельова не розв'язує до кінця проблеми (Німчук, 2001).

⁷ «Давньоруська мова – мова східних слов'ян, які населяли Київську Русь»; «давньоруська (спільносхіднослов'янська) мова – це певна абстракція, набір характерних лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти VII – XII ст. вирізнялися серед інших слов'янських. Оскільки давній східнослов'янський мовний ареал був діалектно досить виразно здиференційований, монолітної, структурно одноманітної давньоруської мови не було» (ЕУМ, 2004, с. 129).

⁸ Стаття в ЕУМ «Староукраїнська літературна мова» В. М. Русанівського (ЕУМ, 2004, с. 641 – 644).

⁹ Найбільш показові з них такі: східнослов'янські племена мали спільну у своїй основі мову, яка, однак, розпадалася на племінні діалекти; сукупність цих говірок утворювала східнослов'янський мовний масив, або *давньоруську мову*; писемні пам'ятки XI – XII ст. засвідчують у мові південносхіднослов'янських племен такі риси... Нові протоукраїнські мовні особливості з'являються після занепаду глухих голосних **ъ** та **ь**; усі ці нові риси, що нагромаджувались у південно-західній частині східнослов'янського мовного масиву, дедалі більше відрізняли її від північно-східної і, меншою мірою, від західної частини. Державні кордони, що виникли в XIII ст. внаслідок нападу на Русь монголо-татарської орди, сприяли тому, що кожна з трьох діалектних груп стала розвиватися за своїми власними законами. Процес диференціації східнослов'янської мовної єдності, що починається у домонгольський період, завершується у післямонгольський (ЕУМ, 2004, с. 235 – 236).

як тотожні, а пам'ятки, написані цією мовою, номіновано як *київські* чи ширше – *південноруські* (Українська мова, 2004, с. 232 – 235).

Отже, більш-менш виваженою (без претензії на істину в останній інстанції) у вищій школі виглядатиме синкретична версія походження української мови як окремої лінгвосистеми та супровідно – української літературної мови, з важливим акцентом на відмінності критеріїв періодизації історії української мови та історії української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

- МОЗЕР, М.: Прасхіднослов'янська мови чи східнослов'янська мовна спільність. In: Причинки до історії української мови. Вінниця: Нова книга 2011, с. 13 – 18. ISBN 978-966-382-366-9.
- МОЙСИЄНКО, В. Новий посібник з історії української літературної мови (Ніка О. І. Історія української літературної мови: [посібник]. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2013. 316 с.). In: Українська мова, 2014, № 1, с. 163 – 166. ISSN 1682-3540.
- НІКА, О. І. Історія української літературної мови. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2013. 316 с. ISBN 978-966-655-682-3.
- НІКА, О. І. Історія української літературної мови в системі нового знання. In: Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Київ: ВПЦ «Київський університет» 2013. Вип. 26, с. 57 – 68. ISSN 2311-2697.
- НІКА, О. І. Концепція історії української літературної мови В. М. Русанівського. In: Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Київ: ВПЦ «Київський університет» 2011. Вип. 22, с. 18 – 28. ISSN 2311-2697.
- НІМЧУК, В. В. Мова. In: Історія української культури. У 5 т., 9 кн. Ред. Б. Є. Патон. Київ: Наукова думка 2001. Т. 1. 1134 с. ISBN 966-00-0541-5. Dostupné na internete: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult01.htm>.
- НІМЧУК, В. В. Літературні мови Київської Русі. In: Історія української культури. У 5 т., 9 кн. Ред. Б. Є. Патон. Київ: Наукова думка 2001. Т. 1. 1134 с. ISBN 966-00-0541-5. Dostupné na internete: <http://izbornyk.org.ua/istkult/ikult02.htm>.
- ПІВТОРАК, Г. П. Рецензія на книгу: Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології: підручник. Київ: Вид. центр «Академія», 2008. 344 с. In: Мовознавство, 2009, № 3 – 4, с. 133 – 136. ISSN 0027-2833.
- РУСАНІВСЬКИЙ, В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк 2002. 424 с. ISBN 966-505-041-9.
- ЕУМ: УКРАЇНСЬКА МОВА: енциклопедія. Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана 2004. 824 с. ISBN 966-7492-19-2.
- ШЕВЕЛЬОВ, Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта 2002. 1054 с. ISBN 966-7021-62-9.

- ШЕВЕЛЬОВ, Ю. Українська літературна мова. In: Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків 1999, т. 8, с. 83 – 100. ISBN 966-7542-15-7. Dostupné na internete: http://maidan.org.ua/yuri_sheveliov/ukr_lit_mova.htm.
- ШЕВЕЛЬОВ, Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. In: Історія української мови: хрестоматія. Упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ: Либідь 1996, с. 191 – 205. ISBN 5-325-00794-7.
- ШЕВЧЕНКО, Л. І. – НІКА, О. І. Тисячолітня історія літературного поступу української мови: рецензія на підручник В. М. Русанівського «Історія української літературної мови». Київ: АртЕк 2001; 2-ге доп. видання. 2002. 392 с. In: Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2004. Вип. 9, с. 99 – 102. ISSN 2311-2697.